Hauke Bartels

Wordowaś: Wó ranych wopytach wutłocowanja póžyconki*

Do dalokeje měry se kněžy wobjadnosć wó tom, powědaś wó jużo mjenjej abo wěcej naddialektalnje norměrowanej dolnoserbskej pisnej rěcy akle z casa pśestajenja biblije, to groni Nowego testamenta z lěta 1709 (pśez Jana Bogumiła Fabriciusa) a wósebnje Starego testamenta z lěta 1796 (pśez Jana Bjedricha Fryca).[1] Spomnjeśa gódne swětne pismojstwo pokazujo se akle srjejź 19. stoléśa z wuchadanim „Bramborskego Serbskego Casnika“[2] (wót 1848 sem). Akle wót toś togo casa pśedlaży dolnoserbske pismojstwo, ako se wuznamjenijo pśez relatiwnje stawnu produkciju. Wóno jo pó rozměrje snadne, ale weto dajo móžnosć, wobglědowaś procese změny pisneje rěcy na zakłaźe pśeměnjenjow w rěcnej praksy. Do togo mamy jadnotliwe rěcne pomniki, kótarež reprezentěruju a dokumentěruju wěsty staw rěcnohistoriskego wuwiśa. Stawizny dolnoserbskeje pisneje rěcy w zmysle rekonstrukcije kontinuěrowanego wuwijanja su togodla móžne akle wót 1848 sem.

Pśedlažece źěło se rozmějo ako pśinosk k stawiznam dolnoserbskeje pisneje rěcy na zakłaźe korpusoweje linguistiki. Dalšne studije deje slědowaś, pśi comž buźo stojaś w srjejźišću nejpjerwjej raz pismojstwo wót 1848 až do jogo wunuźonego kóńca w tśiźasetych lětach 20. stoléśa. Jano na toś takem zakłaźe daju se pótom pśeměnjenja pósuźowaś, ako maju swój zachopjeńk pó 1945. Starše dolnoserbske teksty, ako na pśikład jużo naspomnjetej biblijowej pśełožka, ale teke nejstarše rěcne dokumenty kaž prědne pśestajenje Nowego testamenta pśez Jakubicu (1548) zapśěgnu se pśi tom punktuelnje do pśirownowanja.

Generelnje płaśi, až jo se historija dolnoserbskeje rěcy doněnta jano njedosegajucy wusłěźiła.[3] Toś jo teke za rowno naspomnjety pśepytowańskí cas jano mało źěłow. Jadnučka wobšyrnjejša studija jo źěło A. Pohončoweje (2002), kótaraž jo pśepytowała wliw górnoserbskeje leksiki na dolnoserbsku pisnu rěc na materialnem zakłaźe jadnotliwych źělnych lětnikow a wudaśow BC.

Pśedmjat pśepytowanja

W srjejźišću pśedlažecego pśepytowanja stoj nimska póžyconka, ako grajo až do źinsajšnego dnja wósebnu rolu w rěcnopolitiskich diskusijach wó bliskosći k ludoju a kwaliśe rěcy: *wordowaś*. Ta sama póžyconka jo teke w górnoserbšćinje znata (*wordować*), ale wóna bu tam w běgu 19. stoléśa wustarcona. W dolnoserbskich tekstach pak jo se wjele dlej a pó źělach až do źinsa zdźaržała. Pśedewšym w tekstach z prědnych lětnikow BC wustupujo toś ta póžyconka wjelgin cesto, což jo – gromaźe z wjelikeju frekwencu teke drugich pśewzetych słowow a z mócnje pśez nimšćinu wobwliwo-

---

* Eine deutsche Version dieses Beitrags ist auf der Internetseite des Verfassers beim Sorbischen Institut (www.serbski-institut.de) erhältlich.

1 Pśir. Faßke 1994; Starosta 2003.

2 Mě dolnoserbskego tyźenika su pózdźej někotare razy pśeměnili. W slědujucem pak stoj jadnorosći dla a njewótwisnje wót konkretnego pomjenjenja pśecej „Bramborski Casnik“ (krotko: BC).

3 Pśir. Pohontsch 2002, 30 sl.

waneju syntaksu – nejskerjej pśicyna za to, až se toś te rane znankstwa swětnego dolnoserbskego pismojstwa cesto za kwalitatiwnje mjenjej górne naglědaju. Tak pišo na pśikład M. Starosta: „Ned prědna sada prědnego numera BC (1848) nam dokumentěrujo wony rěcny staw a tegdejšu pisnorěcnu orientaciju. W njej se pokazujo pśesešonosć dolnoserbšćiny z nimskimi požyconkami, z kotarymiž jo se serbski lud wobjědł – Tešnarjowe słowa –, a se wotbłyšćujo orientowanje na nimskej rěcy, tak až wotergi naša rěc klincy ako nimšćina z dolnoserbskimi słowami.“[4]

Wót Starosty naspomnjeta prědna sada prědnego wudaśa BC wopšawdu wopśimujo dwa pśikłada słowa *wordowaś* (w starej ortografiji: *hordowaś*). Ned na zachopjeńku se groni: „*Wóno jo wót wjele bokow mě gronjone wordowało, až* [...]“ a někotare smužki dalej prědny wudawaŕ BC Mato Nowka w swójom gronje pókšacujo: „[...] *wósebnje pak wóno wordujo hobspomnjete, až* [...]“[5]. Wobej pśikłada pokazujotej póžyconku w swójej funkciji ako pomocny (funkcionalny) werb za twórjenje pasiwneje konstrukcije. Toś to wužywanje stoj w slědujucem w srjejźišću rozpominanjow.

Ako pśepytowański cas smy za pśedlažecu studiju wubrali prědne 17 lětnikow BC, to groni až do prědnego pśez Kita Šwjelu redigěrowanego lětnika 1864. To wobgranicowanje zawinujotej dwa fakta: K prědnemu jo se wukristalizěrowało, až změny wudawarstwa graju wósebnu rolu nastupajucy traktowanje słowa *wordowaś* – a druga změna wót Panka k Šwjeli 1863/64 jo za dłujki cas ta slědna była. K drugemu zagranicuju praktiske móžnosći wědomnostne póstupowanje: dopołne pśepytowanje „pśisuda“ słowa *wordowaś* (z metodami korpusoweje linguistiki) buźo akle móžne, gaž su wše numery BC zdigitalizěrowane.

Funkcije słowa *wordowaś* [6]

Dolnoserbska póžyconka *wordowaś* ma mimo swójeje role ako funkcionalny werb za twórjenje pasiwa rowno tak ako nimski *werden* hyšći dalšne funkcije. Pśedewšym teke wustupujo ako połnowerb we zwisku z adjektiwami a substantiwami: *A ten Kněz jo mójogo kněza bogaśe žognował, a wón jo w j e l i k i w o r d o w a ł* (1. Mójzasa 24,35); *Na to žachu jogo bratśi k njomu: dejał ty naš k r a l w o r d o w a ś* (1. Mójzasa 37,8). Mimo togo wustupuju relatiwnje cesto konstrukcije z prepozicijoma *k* a *z*, na pśikład: *pśeto ty sy zemja a dejš k z e m i w o r d o w a ś* (1. Mójzasa 3,19); *a což te mejstarje kśě, to dej z n i c h w o r d o w a ś a nic hynakšego* (Baruchowe knigły 6,45). Wótpowědne pśikłady se namakaju teke cesto w BC.

Až doněnta nalicone wužywanja słowa *wordowaś* wótpowěduju tym nimskego werba *werden*. Rozměra funkcijow póžyconki pak njejo cała identiska z tym nimskego originala. Na jadnom boce se njewužywa *wordowaś* za twórjenje analytiskego futura (*werde schreiben = budu pisaś*, nic pak **wordujom pisaś – pśir.* Faßke (1997, 1796) z wótpowědnym górnoserbskim pśikładom). Na drugem boce se wužywa dolnoserbski

---

[4] Starosta 2000, 52.

[5] Wšykne how a w pśiducem citěrowane pśikłady z BC a drugich staršych dolnoserbskich tekstow se pódaju w źinsajšnej ortografiji (na pśikład *wordowaś* město *hordowaś*). Pśi tom se teke wuměnjaju starše formalne warianty jadnogo słowa pśez źinsa wužywanu formu (na pśikład *kompanija* ‘Kompanie’ město *kumpanija)*. – Citaty z wědomnostneje literatury pódajomy w originalnej ortografiji.

[6] How prezentěrowany pśeglěd njejo dopołna analyza funkcijow słowa *wordowaś*, ale se wobgranicuju na nejcesćejše a jadnu wósebnje spomnjeśa górnu funkciju (z *do*).

połnowerb *wordowaś* hyšći w jadnom wóznamje, kótaryž njejo znaty z nimskeje standardneje rěcy[7], ale se namakajo w Strittmatterowem serbski zabarwjonem „Ponaschemu“: „Nach Grodk bin ich mehrstenteils g e w o r d e n , weil mir zu Hause das Gezänk um Geschäfte, Geld und Zinsen das Leben vergällte.“[8] Wótpowědne dolnoserbske pšikłady dajo južo Frycowy pšełožk Starego testamenta: „[...] *až ja dejał z kralom do Jeruzalema górjej wordowaś*“.[9] Zmakajomy pak tu funkciju słowa *wordowaś* z rekciju *do* + genitiw we wóznamje ‘pšiš’ teke w BC, což slědujucej pšikłada dopokažotej:

> „Rusojska kejžorka buźo we tom mjasecu decembrje k nam pšiš. Wóna snaź buźo pótom d o I t a l s k e j e w o r d o w a ś , aby se we tom šopłem lanźe lěpjej wustrowiła.“[10]

> „Ten Mexikojski kejžor „Maximilian“ jo [w] Parisu póbył a na 10. měrcu do Londona wordował.“[11]

> Nejžwětšy źěl wšych wužywanjow słowa *wordowaś* w pšepytowanych tekstach pak stoj za pasiwnu konstrukciju.[12]

wordowaś ako funkcionalny werb za twórjenje pasiwa

Słowo *werden* jo se južo do dolnoserbskeje rěcy zadobyło, njeźli až jo nastała naddialektalna norměrowana pisna rěc, pšeto nadejźomy *wordowaś* južo w nejstaršych tekstach.[13] Teke w naspomnjetych pšełožkach Starego a Nowego testamenta z 18. stolěša sady z *wordowaś* cesto wustupuju.[14] Njejo togodla nic dokradnego znate wó póžycanju togo słowa.

Nejstarša wózjawjona gramatika dolnoserbšćiny (Hauptmann 1761) wopisujo pasiwnu konstrukciju z *wordowaś* ako jadnučku móžnu a bźez komentara abo stilistiskego gódnošenja:[15]

> „Die Paſſiva der Verborum werden mit dem Verbo *hordowaſch* oder *wordowaſch, werden*, gemacht, wenn man zu demſelben das Participium Paſſivum setzet, daher

---

[7] Toś ten wóznam nimskego *werden* (ako ‘(irgendwohin) reisen, fahren, gehen, kommen’ wopisany) jo pak teke znaty z bramborskich dialektow nimšćiny (pšir. BBW, IV. zwězk, b. 787). Njejo how móžno rozjasniš, lěc jadna se pši tom wó serbski wliw na nimske dialekty abo wó pšewzeše z nimskich dialektow do dolnoserbskeje rěcy. Ale sam fakt, až se w BBW pšisamem jano namakaju pšikłady z dolnoserbskego rěcnego teritoriuma resp. z bliskich stronow, mógał na to pokazaś, až skerjej mamy cyniš z dolnoserbskim wliwom.

[8] Strittmatter, Erwin: Der Laden, 2. źěl. Berlin 1987, b. 7.

[9] 2. Samuela 19,35[34]; pó Lutheru: „dass ich mit dem König sollte hinauf nach Jerusalem ziehen“.

[10] BC 1850/44, 3 – Nowka.

[11] BC 1864/11, 3 – Šwjela.

[12] Pšir. nožku 17.

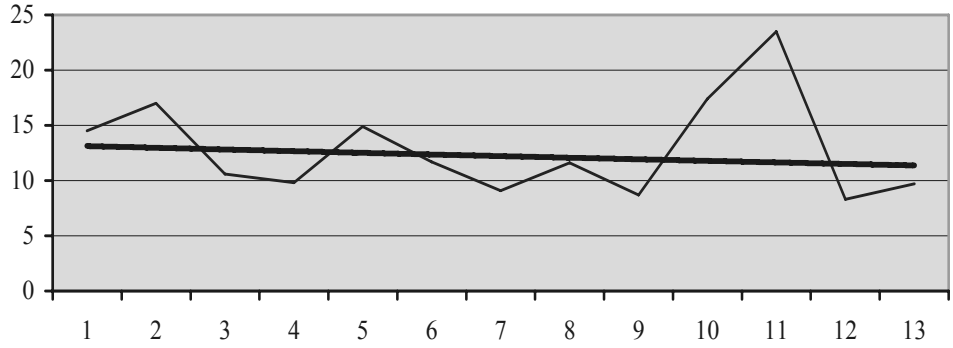
[13] K tekstam z wótpowědnymi pšikładami pšir. Schuster-Šewc 1983–96, s.v. *wordować*. Pšir. teke nožku 42.

[14] Pši tom se wobej teksta bejnje rozeznawatej, což nastupa frekwencu słowa *wordowaś*: Staršy tekst Nowego testamenta (Fabricius 1709) z gódnotu 4,4 na tysac pokazujo na źaseś raz wětšu cestosć togo słowa ako pózdźej pšez Fryca pšestajony Stary testament (1796; 0,44 na tysac).

[15] Pasiw mimo *werden* resp. *wordowaś* awtor jano indirektnje naspomnjejo, gronjecy: „Bey dem Futuro Paſſivo wird der Infinitivus: *hordowaſch* auch weggelaſſen“ (Hauptmann 1761, 264).

auch in Paſſivo lauter Tempora Compoſita gefunden werden, als: *ja horduju putani, pſchoßoni, biti*, *ich werde geſucht, gebethen, geſchlagen*.“ (b. 262)

Což nastupa zachopjeńk dolnoserbskego swětnego pismojstwa, wěmy, až se toś ta pózyconka wjelgin cesto wužywa a až pasiwne konstrukcije su pśedewšym stwórjone z jeje pomocu. Frekwenca słowa *wordowaś* jo togodla stabilna na wusokem niwowje:

Wobr. 1: 1. kwartal BC (c. 1–13): frekwenca *wordowaś* na tysac[16]

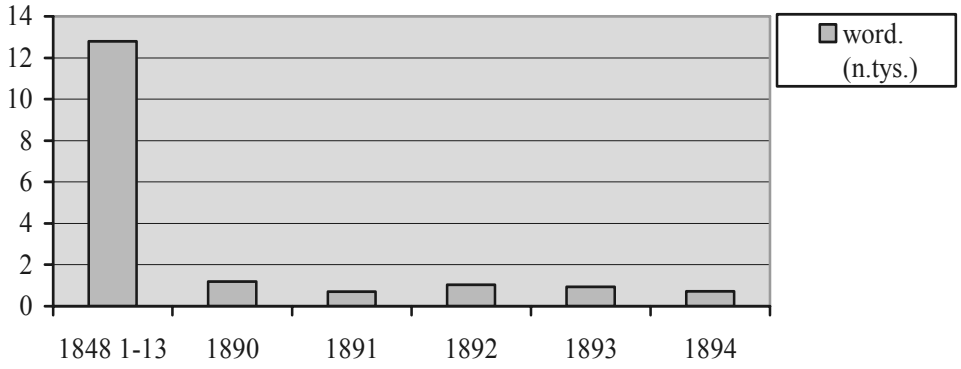
Wusokosć frekwence[17] (nježi 12 na tysac[18] w pśerězku prědnych tśinascо wudaśow) jasnje spóznajomy, gaž pśirownujomy cestosć wužywanja tegdy a někotare lětźasetki pózdźej, w 1890ych lětach:

---

[16] Tucna śišćana trendowa linija pokazujo relatiwnje stabilnu frekwencu słowa *wordowaś*, abstrahěrujucy wót chwjaśow w jadnotliwych wudaśach BC. To teke płaśi za wobraza 3 a 9.

[17] How a w slědujucych diagramach pokazane pódaśa frekwence póśěguju se na wustupowanje słowa *wordowaś* w cełem, to groni njewótwisnje wót daneje funkcije. Ale dokulaž stoj wužywanje teje pózyconki ako funkcionalny werb za twórjenje pasiwa w srjejźišću pśepytowanja, pópšawem by notna była klasifikacija funkcije wšych pśikładow, aby mógali take w njepasiwnych konstrukcijach wuzamknuś. Aby se wobinuli z tym zwězanego žurnego źěła (jadna se wó tysace pśikładow), ale weto mógali suźiś z cełeje frekwence na frekwencu w pasiwnych konstrukcijach, smy někotare lětniki (1859, 1862, 1892, 1895 a 1899) zastupujucy pśepytowali. Pśi tom jo se pokazało, až jo późěl wužywanjow słowa *wordowaś* w pasiwnych konstrukcijach relatiwnje stabilny (1850: 73 %, 1862: 79 %, 1892/95/99: 72 %). Rozdźěle su małe a statistiski laže we wobcerku pśipadnosći. Tak móžo se z pśeměnjenja cełeje frekwence teke suźiś na frekwencu w pasiwnych konstrukcijach. – Lěc pówušenje późěla pasiwnych konstrukcijow, ako wiźimy w tśich pśeglědanych lětnikach BC z 1890ych lět (1892: 69 %, 1895: 74 %, 1899: 85 %), ma systematiske pśicyny (snaź dla mócnjejšeje redukcije wužywanjow słowa *wordowaś* w zwisku z adjektiwami a substantiwami), by musali wósebnje pśepytowaś. Za how pśedstajone wuslědki njejo to pšašanje relewantne, dokulaž służe wobstojnosći z 1890ych lět jano ako gódnoty za pśirownowanje a njestoje w srjejźišću analyze.

[18] BC jo w běgu casa wěcej raz layout a pismo změnił, cogoždla njamóžomy pśez dlejše casowe wótrězki pśirownowaś cestosć wustupowanja jano na zakłaźe token-frekwence jadnogo słowa. Togodla smy pśirownańsku měru „na tysac“ (n.tys.) wubrali, to groni token-frekwencu słowa *wordowaś* w poměrje k licbje wšyknych słow (token) we wěstem wudaśu BC abo casu (pśelicone na tysac).

Wobr. 2: Frekwence 1848 (c. 1–13) a 1890–94 w pśirownanju

Móžomy wujś z togo, až wusoka frekwenca słowa *wordowaś* w prědnych wudašach BC wótbłyšćujo wšedne wužywanje rěcy w dialektalnej wuformowanosći, ako jo to było nejskerjej za Nowku rěcna praksa. W tom casu njejo hyšći dało kšuśe etablěrowanego rěcnego standarda, na kótaryž awtory Casnika by mógali se zepěraś – wósebnje płaśi to za njenabóžne teksty.

Ale dokradnjejše woglědanje prědnych 17 lětnikow BC pokazujo, až su se južo w toś tej ranej fazy procowali wó reducěrowanje pśeliš wusokeje cestosći słowa *wordowaś*, wó „lěpšu“, mjenjej pśez nimsku rěc wobwliwowanu dolnoserbšćinu.

Až jo južo tencas eksistěrowało wótpowědne rěcne wědobnje pla wudawarja a cytarjow Casnika abo až jo nanejmjenjej pómałem nastawało, móžomy spóznaś z ranych wugronjenjow w BC. Wósebnje wót 1850 namakajomy tam pśinoski, kótarež se eksplicitnje zaběraju z dolnoserbskeju rěcu. Tak pišo na pśikład sam Nowka:

> „Dalej zanicujo młogi serbsku rěc a groni, až jo we se njegódna a njeknicomna; a take grono ma mało pśełoženja. Njeknicomna jo wóna nejpjerwjej tomu, kótary ju njeknicomnje rozmějo; njegódna tomu, kótary dla togo jeje rad njama, dokulaž se jomu njespódoba.“[19]

Tšochu pózdźej namakaju se teke prědne artikle, ako zaběraju se z mócnym nimskim wliwom. W dialogiskem teksće wobznamjenjonem ako „pśipósłane“ („Wuchac a kurwota“) rozkładujo „wuchac“:

> „Wóni su z cuzeje rěcy, wóni su nam cuze, a rownož serbski cłowjek wě, co groniś dej, ga zaklincyjo to serbske „Dobrejtšo“ a „Pomgaj Bog“ wjele hynacej k wušyma a rozwjaselijo wěśće hynac wutšobu ako to nimske: „Morgen“ a „Tag“.[20]

Južo kóńc 1849 jo do Casnika dojšła drogowańska rozpšawa, ako kóńcy z slědujucym apelom spisarja („studańca Michalowiča“ z Lipska):

> „Wy pak, lube serbske luźe, źaržćo twarźe na wašu rědnu serbsku rěc, grońšo wšudy serbski, a njeměšajšo tak cesto nimske słowa do našeje lubosneje rěcy.“[21]

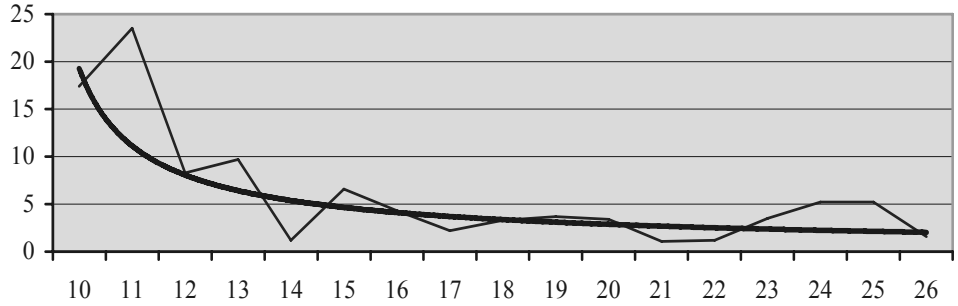
[19] BC 1850/21, 2.
[20] BC 1850/43, 4.
[21] BC 1850/4, 4.

W dalšnem BC psipósłanem nastawku se wustajijo, až njejo tak lažko pšez wutłocowanje ako nadměrnje zacuwanego nimskego wliwa w leksice dolnoserbskej rěcy wětšu samostatnosć zawěsćiś, a až jo za to skerjej notne aktiwne wopłěwanje rěcy. Pó kritice nastupajucej nimskorěcne pokazujuce tofle na cysto serbskorěcnem teritoriumje a nimske napisma na serbskich kjarchobach groni awtor:

> „[W] nimskej a kuždej drugej rěcy nowe słowa tek sami ze zemje ako griby rosli njejsu, ale tam su muže, wót žyweje lubosći k swójej maśerinej rěcy gónjone, cuze słowa, kenž se we jich rěcy namakachu, hustarcyli a za to nowe cyste z jich samotneje rěcy gromadu zestajali.“[22]

Wše pśinoski pokazuju, až su južo tencas, hyšći pśed znatym programatiskim nastawkom „Serbske słowa k serbskim wutšobam“[23] J. B. Tešnarja, byli diskusije wó kwaliśe a „cystoźaržanju“ dolnoserbšćiny mjazy rěcnje twórjecymi a za rěc se zajmujucymi w Dolnej Łužycy. Až to we wušej citěrowanych pśikładach zwuraznjone tendencielnje puristiske nastajenje se teke wustatkujo na wobchadanje ze słowom *wordowaś*, jo jasne. Póproznem źe njejo Muka pózdźej w swójej gramatice pisał wó njelubem („das leidige“[24]) *wordowaś*. Ale nejpjerwjej raz k faktam.

Pó zachopnje wjelgin wusokej a pśi tom relatiwnje stabilnej cestosći wužywanja słowa *wordowaś* w BC (pśir. wobraz 1) dojźo w toś tom nastupanju skóro do jasneje změny:

Wobr. 3: Wuwiśe frekwence słowa *wordowaś* wót c. 10/1848 (na tysac)

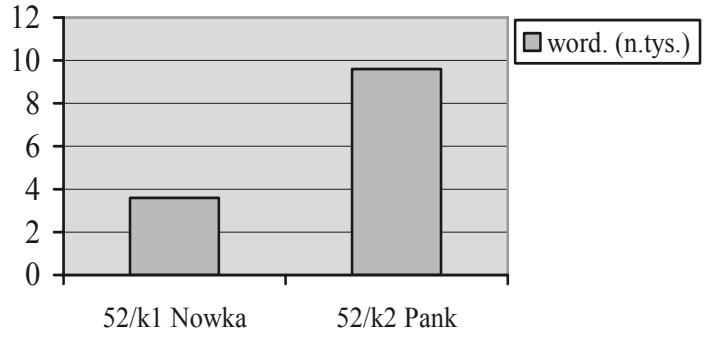
Diagram pokazujo, až pó wjeršku we wudaśoma 10 a 11/1848 frekwenca słowa *wordowaś* kradu spadujo. A wóna njewopadnjo jano na do togo płaśecy, ale na radnje nišy niwow: na gódnotu mjazy 1 a 5 na tysac. To groni, až jadna se wó jasnu redukciju w pśirownanju ze zachopneju frekwencu wót nježi 12 na tysac.

Pśi toś tom nadpadnem a relatiwnje njezjapkem pśeměnjenju nikula njejźo wó pśipadny zjaw. Móžomy skerjej z togo wujś, až pó njekritiskej a njereflektěrowanej fazy wužywanja słowa *wordowaś* w prědnych wudaśach BC jo statkowaś chapjała někaka wašnja sebjekontrole wudawarja, někake „monitoring“ swójskeje rěcneje prakse. Na zakłaźe datow, pśedstajonych w tśeśem wobrazu, jo jasnje spóznaś, až se Nowka wót wudaśa 12/1848 sem procujo, aby reducěrował nadměrne wužywanje teje pózyconki a wótpowědnych pasiwnych konstrukcijow.

---

[22] BC 1852/12, 3.
[23] BC 1853/15–18.
[24] Muka 1891, 613.

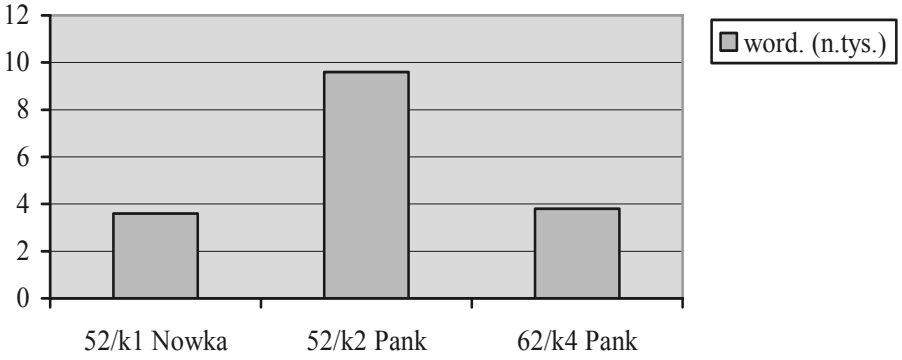
Toś to wukłaźenje wobkšušijo se pśez to, až wóspjetujo se ten samy muster traktowanja – zachopne njereflektěrowane ceste wužywanje słowa *wordowaś* se wótměnijo z procowanim wó reducěrowanje frekwence – pśi pśewześu pśez nowego wudawarja. Prědna změna wudawarstwa jo se wótměła jużo 1852:

Wobr. 4: Změna wót Nowki k Pankoju (frekwenca na tysac)[25]

Frekwenca njepósrědnje pó změnje wót Nowki k Kitoju Pankoju pśibjerjo wó skóro tśi raze. Z puristiskego glědanišća pósuźone by mógali groniś: Pśisamem wše procowanja wó wobijanje słowa *wordowaś* su byli pódermo.

Wósebnje zajmne pak jo, až teke drugi wudawaŕ Pank pó wěstem casu chapja reducěrowaś ceste wužywanje słowa *wordowaś*. Zachopina statkowaś ten samy mechanizm sebjekontrole, což dowjeźo do radnje nišeje frekwence póžyconki. Na taki part jo se na kóńcu Pankowego wudawarstwa zasej pódobny (niski) niwow dojśpił ako do změny wudawarstwa:

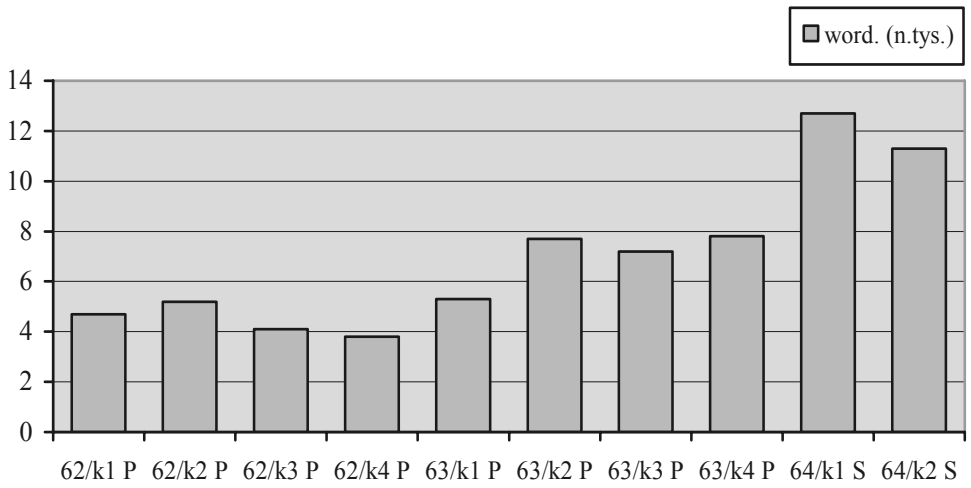

Wobr. 5: Změna wót Nowki k Pankoju a staw na kóńcu jogo wudawarstwa

Dokulaž jo se k nowemu lětoju 1864 wótnowotki změnił wudawaŕ, tenraz wót Panka k Kitoju Šwjeli, dopórucyjo se raz dokradnjej wobglědaś teke ten cas. A napšawdu móžomy teke pśi pśewześu pśez tśeśego wudawarja zwěsćiś pódobne wuwiśe ako pśi prědnej změnje:

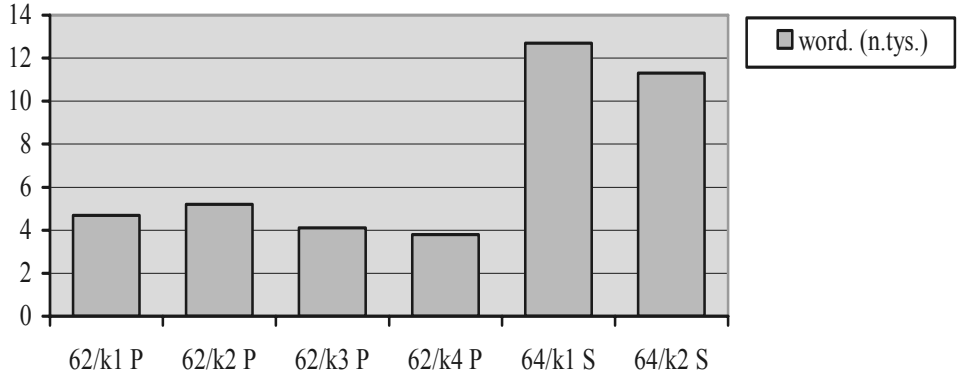
---

[25] W diagramach stoj „k“ ako skrotconka za „kwartal“. Toś „k1“ stoj na pśikład za „prědny kwartal“.

Wobr. 6: Wuwiše pśed pśepódaśim a pó pśepódaśu P[ank] – Š[wjela][26]

Na prědne póglědnjenje njezda se ten wobraz tak jasny ako slědny. A to jo z tym zwězane, až drugi wudawaŕ Pank w slědnem lěše swójeje źěłabnosći pla Casnika sam zawinujo wótnowjone pówušenje frekwence słowa *wordowaś*, wót pśeréznje 4,7 (1862) na 7,0 na tysac (1863). Weto pśiźo k dalšnemu nagłemu pśiběranju wužywanja słowa *wordowaś* w prědnyma kwartaloma pód redaktorstwom Šwjele. Gaž njeźiwamy na daty z lěta 1863[27], su wobstojnosći bejnje pódobne tym pśi prědnej změnje wudawarstwa. Wótnowotki stupa frekwenca słowa *wordowaś* na wjelgin wusoki niwow, pśi comž dojśpijo se samo gódnota z prědnego kwartala 1848:

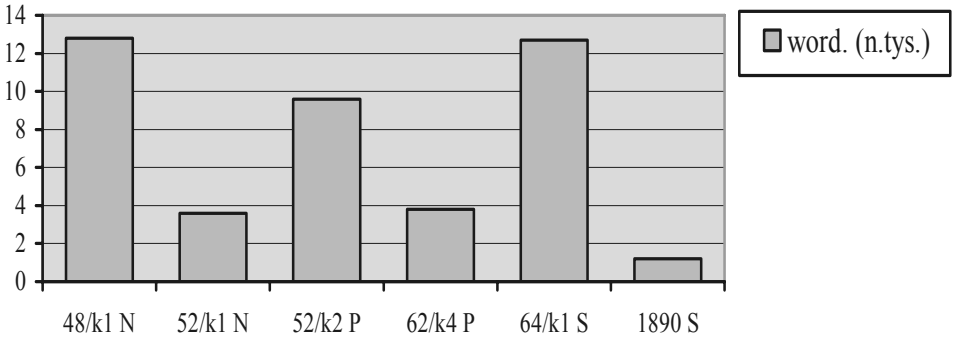
Wobr. 7: Wuwiše pśed pśewześim P[ank] – Š[wjela] (mimo datow z lěta 1863)

We wobrazu 2 pokazane frekwencowe daty za 1890e lěta, ako jo Šwjela BC hyšći redigěrował, južo pokazuju, až jo teke pla njogo prědna „njekritiska“ faza musała copaś na dobre mócnjejšeje sebjekontrole: Wótnowotki wiźimy stawne spadowanje frekwence słowa *wordowaś*. Teke tśeśi wudawaŕ BC jo pótakem pó wěstem casu chopił kontro-

[26] W diagramach stoj z techniskich pśicynow město pismika <Š> jano <S>.
[27] Wó tom dalej wěcej.

lěrowaś swóju wašnju pisanja glědajucy na wužywanje teje póžyconki. A gaž glědamy pśirownanja dla na pózdźejše lětniki BC (wobraz 8 pokazujo licbu za 1890), wiźimy ako rezultat južo bejnje nisku frekwencu słowa *wordowaś*.

Toś to stawne stupanje a wopadowanje w běgu casa se zespominajucy prezentěrujo w slědujucem diagramje:

Wobr. 8: Změna wudawarstwa N[owka] – P[ank] – Š[wjela] a frekwenca słowa *wordowaś*

Z doněnta pśedstajonych faktow móžo se spóznaś, aż tśo wudawarje Casnika su na zachopjeńku swójeje źěłabnosći byli mócnje wobwliwowane pśez (wšednu) dialektalnu rěcnu praksu. W dialektach, to groni w tak pómjenjonej „ludowej“ rěcy, jo wužywanje póžyconki *wordowaś* a wótpowědnych konstrukcijow było daloko rozšyrjone a normalny srědk za twórjenje pasiwa.

Dwa aspekta stej w tom zwisku ważnej: K prědnemu jo se wukristalizěrowało, aż su se wše tśo wudawarje pó zachopnej njekritiskej fazy a togodla wjelgin cestem wužywanju słowa *wordowaś* procowali wó reducěrowanje cestosći teje póžyconki. Móžomy z togo wujś, aż wótbłyšćujo toś to procowanje pśiběrajuce rěcne wědobnje a pilnowanje za „lěpšu“ dolnoserbšćinu z mjenjej germanizmami a z wušym prestižom napśeśiwo dialektalnej formje. Pśi tom jo spóznaś – njeźiwajucy na chwjaśa – stawne wóteběranje frekwence słowa *wordowaś*. K drugemu pokazujo nagłe pśiběranje frekwence słowa *wordowaś*, ako jo było wiźeś pśi změnoma wudawarstwa, aż njejo było lažko toś te procowanja zrealizěrowaś. Kak móžomy to wujasniś?

Wěmy, aż wudawarje su cesto měli śěžkosći, napołniś tyźeńske wudaśe BC z wopśimjeśim. Za wšyknych tśoch jo było źěło na Casniku dodatna źěłabnosć, kótaruž su musali mejstrowaś pódla pópšawnego powołanja ako farař abo ceptař. Gaž su měli mało casa a njejo było žednych pśipósłanych manuskriptow[28], su musali se nejskerjej cesto zepěraś na nimske casniki ako informaciski a inspiraciski material. Pśedewšym pśi

[28] Wudawarje su cesćejšy raz napominali potencielnych awtorow, aby wěcej pśinosowali k wopśimjeśowemu wugótowanjoju Casnika, což ilustrěrujo slědujuce wugrono Nowki (BC 1849/35, 1): „Ca njamógał tak młogi serbski wucony do našogo casnika młogi raz něco daś nutś stajiś a nam někake wuźěło pśipósłaś, kótare serbskemu cłowjekoju wužytne było? [...] My smy k tomu jich wjele napominali – ale, my gronimy zasej z tužneju wutšobu: doněnta běšo wšykno pódermo.“ Tšochu pózdźej (BC 1849/40, 1) wón dodajo: „Jaden a drugi kśěł za serbske luźe něco pisaś a do našogo casnika nam pśipósłaś, ga weto njejo hyšći wót žednogo serbskego wuconego nic se stało.“

aktualnych powěśćach, rozpšawach z parlamenta abo wó wójnskich rozestajanjach su służyli nastawki z nimskich casnikow ako wuchadnišćo za serbsku wersiju.

Mócnu orientaciju wudawarjow pó nimskich tekstach stej zawinowałej abo zmócniłej dalšnej faktora: tencas mjenjej wutwarjony funkcionalny potencial dolnoserbšćiny a fungěrowanje nimšćiny ako pšikład pši wutwarjenju dolnoserbšćiny k pisnej rěcy.

Rowno w prězy spomnjetych tekstowych sortach wósebnje cesto wustupuju pasiwne konstrukcije. Wudawarje Casnika su měli problem z tym, až – njeźiwajucy na konstrukciju z *wordowaś* – njejo jim drugi d i r e k t n y dolnoserbski ekwiwalent k dispoziciji stojał. Toś objektiwnje njejo było lažko pózyconku narownaś.

Pózycenje słowka *wordowaś* a wósebnje jogo wužywanje za twórjenje procesualnego pasiwa (Vorgangspassiv) jo wupołniło proznjeńku w dolnoserbskem rěcnem systemje – nanejmjenjej, gaž se wón wiźi w kontrasće k (tegdy južo wšuderkano prezentnemu) nimskemu rěcnemu systemoju. Pasiwna konstrukcija stwórjona z *wordowaś* njejo jano lěpšynu měła, až jo była awtoram derje znata ze swójich dialektow, ale wušej togo jo zmóžniła twórjenje procesualnego pasiwa we wšyknych tempusach a modusach.[29]

Dokulaž nimske teksty su służyli wudawarjam cesto ako wuchadnišćo abo pśedłoga za pśestajenje, jo było z cele praktiskich pśicynow kradu ważne, měś direktny ekwiwalent za nimski procesualny pasiw. Druge strukturelne możnośći dolnoserbšćiny, stwóriś semantiski pódobne „pasiwne“ konstrukcije abo je wopisaś, by byli: (a) tak pómjenjone intransitiwne konstrukcije (z refleksiwumom *se*), (b) (statiske) pasiwne konstrukcije z *byś* abo (c) impersonalne konstrukcije (2. wósoba singulara resp. 3. wósoba plurala). Wóni pak su wše strukturelnje wěcej kompleksne (pominaju se gramatiske transformacije), abo su jano pó žělach ekwiwalentne (wótwisnje wót konteksta).[30]

Jo stakim fakt, až jo była konstrukcija z *wordowaś* jadnučka możnosć, na jadnory a direktny part pśestajaś z nimšćiny do dolnoserbšćiny. Wše druge warianty by sebje wót wudawarja pominali wěcej „mentalnego“ napinanja a casa. Z tym móžomy nanejmjenjej do wěsteje měry wujasniś, cogodla su wudawarje Casnika tak cesto wužywali konstrukciju z pózyconku *wordowaś* pśedewšym na zachopjeńku swójeje źěłabnośći pla BC, to groni w casu, gaž wóni njejsu hyšći měli dosegajucych nazgónjenjow pši redigěrowanju tyźenika.

Dotychměst jo se powědało jano wó powšyknych tendencach. Ale móžomy teke zwěśćiś wěstu wariaciju wustupowanja słowa *wordowaś* we wótwisnośći wót togo, wjele casa su wudawarje aktualnje měli. Mamy wudaśa, wopśimujuce jano pśestajenja z nimskich casnikow, źož se namakajo wótpowědnje wjele pasiwnych konstrukcijow z *wordowaś*. Na drugem boce jo móžno, až w slědujucem wudaśu nadejźomy jano někotare dlejše wót wudawarja samego napisane nastawki, w kótarychž lěbda raz wustupujo toś ta pózyconka.

To wukłaźenje jo teke wujasnjenje za zasej pśiběrajucu frekwencu słowa *wordowaś* w lěśe 1863, to groni w slědnem lěśe do změny wót Panka do Šwjele (pśir. wobraz 6). Pank jo złožył swóju funkciju ako wudawaŕ Casnika mjazy drugim dla bracha casa a dla pśeśěžењa. Togodla drje jo w tej fazy casnik mjenjej kradośćiwje redigěrował.

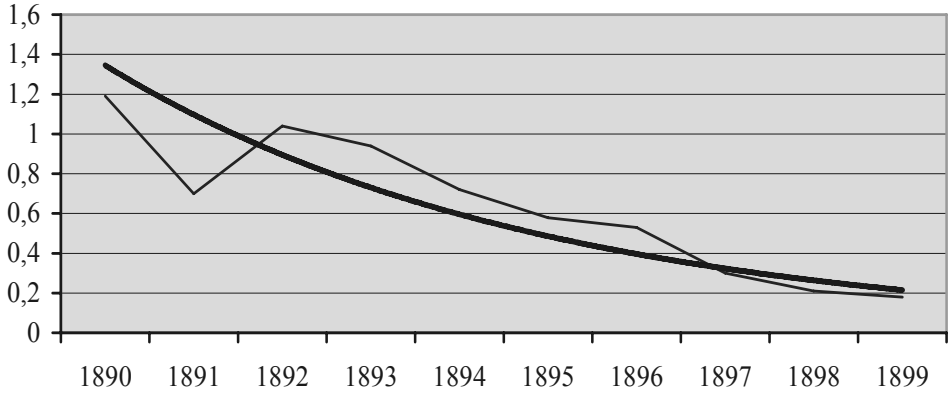
Dalšne pšašanje jo, cogodla jo se pó stupanju a spadowanju w běgu casa weto raźiło, bejnje wutłocowaś słowo *wordowaś* z pisneje rěcy. Ako jo se južo w slědnem diagramje pokazało, jo była frekwenca słowa *wordowaś* w lěśe 1890 južo wjelgin niska w pśi-

---

[29] Pśir. nožku 34.

[30] K tym konstrukcijam pśir. Starosta (1992, 173 sl.) a Faßke (1981, 197 sl.).

rownanju z prědnymi lětnikami BC (1,2 na tysac). Weto pśiźo w běgu 1890ych lět do dalšnego nabejnego reducěrowanja:

Wobr. 9: Wuwiše frekwence słowa *wordowaś* 1890–99 (na tysac)

W pśirownanju z pśerězneju frekwencu w prědnem kwartalu 1848 (něźi 12 na tysac), zwěsćijomy w lětach wót 1890 až do 1899 (jano hyšći 0,2 na tysac) šesćźasetrazowu redukciju!

Narownańske strategije

Na pšašanje, kake narownańske strategije su slědkoju zmóžnili toś ten wuspěch, hyšći njamóžomy how dokóńcnje wótegroniś. Za to by notne było pśepytowaś cały cas, w pśedlažecej studiji pak stoje w srjejźišću jano lětniki až do 1864. Weto dosegaju tuchylu k dispoziciji stojece daty, aby spóznali někotare tendence.

Jo znate, až w zwisku z puristiskimi pilnowanjami w stawiznach serbskeju pisneju rěcowu jo była jadna strategija wusměrjona na wutłocowanje *wordowaś* resp. *wordować* zawjeźenje (a wobnowjenje) pasiwneje konstrukcije z formami zdonka *bu*, stareje aoristoweje formy werba *byś*, w kombinaciji z pasiwnym participom.[31] Což nastupa w pśedlažecej studiji pśepytowany cas, musymy pak zwěsćiś, až njejsu wudawarje BC nanejmjenjej na zachopjeńku wužywali toś ten srědk, lěcrownož móžomy z togo wujś, až ta konstrukcija jo była jim znata z biblije. Akle wót póznych 1850ych lět sem wustupuju pśikłady z *bu*-pasiwom w BC; pó nětejšnem stawje wěźenja pokazujo slědujucy pśikład prědne wužywanje w Casniku[32] (1858): „*1782 bu gołkojska šula wutwarjona*“.[33]

Toś to pózne wustupowanje *bu*-konstrukcije (lětźasetk pó wujźenju prědnego numera BC) a pśerědke wužywanje teke w slědujucych lětach jasnje pokazujo, kak mało znata jo ta konstrukcija nejskerjej była wudawarjam – nanejmjenjej źiwajucy na wšednu rěcnu praksu a na to, což su wudawarje měli za pśiměrjone, glědajucy na cytarstwo

---

31 Faßke 1994, 274 sl.

32 Njejsu hyšći wše lětniki BC až do lěta 1858 zdigitalizěrowane. Togodla njejo tuchylu móžno, wšykne wudaśa Casnika systematiski za pśikładami teje konstrukcije pśepytowaś. Toś njamóžomy we wokognušu cele wuzamknuś, až dajo hyšći do togo jadnotliwe pśikłady z *bu*-pasiwom, kótarež smy pśi „normalnem“ cytanju pśewiźeli.

33 BC 1858/26, 4.

Casnika. W cełem stwórtem kwartalu lěta 1863, to groni krotko do pśewześa pśez tśeśego wudawarja Šwjelu, namakajo se jano 19 pśikładow teje konstrukcije, pśisamem wše w jano dwěma krotkima tekstoma. Zajmne jo, až wiźimy w nastupanju zawjeźenja *bu*-pasiwa pódobne „njewuspěchy“ ako pśi wobijanju słowa *wordowaś*: Lěcrownož jo se *bu*-konstrukcija w slědnych lětach pód redaktorstwom drugego wudawarja Panka jużo wužywała, jo se pó pśewześu pśez Šwjelu nejpjerwej raz zasej zgubiła. Akle w 17. wót Šwjele redigěrowanem wudaśu zasej wustupujo jaden pśikład z *bu*-pasiwom.

Su pótakem někotare dekady notne byli, aby se etablěrowała toś ta „archaisko-inowatiwna“ pasiwna konstrukcija, toś njamóžomy ju – źiwajucy na pśepytowański cas 1848–64 – naglědaś ako ważny srědk za narownanje pózyconki *wordowaś*.[34]

Ale kake strategije su se napšawdu zasajźili, aby se pśeliš wusoka frekwenca togo słowa reducěrowała? Teke na to tudy hyšći dopołnje wótegroniś njamóžomy, dokulaž by za to notna była dokradna analyza wusokeje licby tekstow z Casnika, pśedewšym glědajucy na kwantitatiwny poměr mjazy aktiwnymi a pasiwnymi konstrukcijami a na wustupowanje wšakich drugich impersonalnych a powšyknje njeagentiwnych konstrukcijow. To njamóžo se w ramiku pśedlažeceje studije docyniś. Pśeglědanje jadnotliwych tekstow z wuraznje rozdźělneju cestosću słowa *wordowaś* pak pokazujo na to, až nałožuju se – pódla śěžko kwantificěrujobnego wobijanja pasiwa na dobre aktiwnych konstrukcijow a pódla wužywanja drugich njeagentiwiskich wobrotow[35] – pśedewšym dwa srědka: formy stawowego pasiwa (Zustandspassiv) z *byś* a intransitiwne konstrukcije.

Cesto jo se na rozdźěl k praksy do togo pśi nałožowanju pasiwa w perfekśe pózyconka jadnorje wuwóstajiła. Na taki part wustupujo město togo formalnje stawowy pasiw: „*to znatecynjenje jo napisane a we gasach na wjaže pśibite* [~~*wordowało*~~] *a tam stoj:* [...]“.[36] Pódobnje teke w slědujucem pśikłaźe: „*někotare cajtungi su teke zakazane* [~~*wordowali*~~]“.[37] Pśi tom se zaprědka pokazujo wěsta njeleposć pśi wobchadanju z toś teju konstrukciju, dokulaž wóna se wužywa teke w kontekstach, źož by była skerjej gódnjejša aktiwna impersonalna konstrukcija: „*Jadnej kompaniji jo ta broń zebrana* [~~*wordowała*~~]*, dokulaž* [...]“.[38] Wopisanje pasiwa ze *se* (intransitiwna konstrukcija) w póznych wudaśach BC wuraznje cesćej wustupujo. Daś dosega jaden pśikład za typiski kontekst: Jużo citěrowana prědna sada prědnego wudaśa BC („*Wóno jo wót wjele bokow* m ě g r o n j o n e w o r d o w a ł o*, až* [...]“) by jaden kwartal pózdźej nejskerjej rowno tak klincała kaž slědujucy pśikład: „*a teke młoge j o s e p i s a ł o, ga comy weto tudy górjej weześ, což n a m* [*w*] *jadnom lisće s e p i š o* “.[39]

Toś take póstupowanje wótpowědujo eksaktnje naraźenju, ako jo Muka někotare lětźasetki pózdźej wugronił w swójej gramatice:

> „Meiner Ansicht nach müsste und könnte man jedoch bei der Bildung des Passivs das leidige *hordowaś* in der ns. Schriftsprache ebensogut meiden wie im Os., und dafür, wo die reflexive Ausdrucksweise nicht angeht, die mit *byś* zusammengesetzten Formen anwenden.“[40]

---

[34] *Bu*-konstrukcija jo wušej togo temporalnje wobgranicowana a góźi se togodla jano za źěl pasiwnych konstrukcijow z *wordowaś* ako narownański srědk (pśir. Faßke 1981, 212).

[35] Na pśikład w „... *wó kótarem to grono běšo wót* ...“ (BC 1848/18, 1).

[36] BC 1848/14, 2.

[37] BC 1848/14, 3.

[38] BC 1848/18, 4.

[39] BC 1848/14, 1.

[40] Muka 1891, 613.

Toś take póstupowanje teke wótpowědujo praksy, ako jo była nałožowana jużo pśez Jakubicu pśi pśestajenju Nowego testamenta (1548), což drje njewótbłyšćijo procowanje wó wobijanje słowa *wordowaś*, ale skerjej w tom casu a teritoriumje hyšći zwuconu praksu. Pśeto Jakubica wużywa pśisamem wšuźi tam stawowy pasiw z *byś*, źož pla Fabriciusa (1709) stoj pasiwna konstrukcija z *wordowaś*.[41] Zastupujucy pódajomy how jaden pśikład (Matej 18,14):[42]

Fabricius 1709[43]	Jakubica 1548[44]
Tak njejo ta wóla pśed wašym wóścom na njebju, aby jaden tych małych z g u b j o n y w o r d o w a ł.	Tak teſch ie pred waſchim nebeſkim Woſchczem, nitz ta wuola, aſchbich nechto ſtech tu maluczkich z a t r a c z o n e b y l o.

Wušej citěrowane Mukowe naraźenje jo mělo 1891 dobre wuglědy na wuspěch. Pśeto jo mógał nawěźaś na to, což su wudawarje BC jużo lětźasetki do togo zachopili pśesajźowaś. Pśedlaźeca studija jo pokazała, kak rano su se jużo wótměwali wótpowědne rěcnopolitiske diskusije a kak su wudawarje Casnika wopytowali, ze słowom *wordowaś* jadnu pożyconku wutłocowaś, z kótarejež bu w běgu lět symbol njelepeje, pśeliš mócnje pśez nimsku rěc wobwliwowaneje dolnoserbšćiny. Take nastajenje se teke wótbłyšćujo w póznjejšej Mukowej formulaciji „das leidige *hordowaś*“. Toś te procowanja su na zachopjeńku zwězane byli ze śěžkosćami a nachylnymi njewuspěchami, kótarychž pśicynje stej pśedewšym mócna dominanca pasiwneje konstrukcije z *wordowaś* w tegdejšej rěcnej praksy a wótwisnosć wudawarjow wót nimskorěcnych pśedłogow.

Póstupam pśi wutłocowanju pożyconki pak su wšake faktory spomóžne byli: pśiběrajuce wobrotne wobchadanje z dolnoserbskeju rěcu, ako se zwuraznijo pśez nałožowanje celego potenciala semantiski „pasiwnych“ konstrukcijow, zawjeźenje a pśiběrajuce wužywanje gramatiskeje „inowacije“ (wobnowjenje *bu*-pasiwa) a teke – wěcej ako nowe nastajenje w slězynje – tendencielne wótejźenje wót nimšćiny ako modela pśi wutwarjenju dolnoserbskeje rěcy ako pisneje rěcy, zwězane z wótpowědnym pśiwobrośenim ku górnoserbšćinje.

Proces pożycanja słowa *wordowaś* do dolnoserbšćiny – ako pśikład pśez rěcny kontakt zawinowaneje rěcneje změny – dajo se njedosegajuceje gustosći tekstow dla lěbda zrekonstruěrowaś, wutłocowanje teje pożyconki pak móžomy njepósrědnje wobglědowaś. Jadna se how wó drugi bok medalje, to groni wó rěcnu změnu, ako jo motiwěrowana pśez w běgu casa pśiběrajucu puristisku reakciju na pożycenje, a jo z tym, nanejmjenjej indirektnje, teke pśikład za změnu rěcy zawinowanu pśez rěcny kontakt.

---

41 Pśi systematiskem pśirownowanju mjazy wobyma pśełožkoma ewangeliuma Mateja njewustupujo na městnach, źož Fabricius wużywa *wordowaś*, w Jakubicowej wersiji nic razka jaden pśikład teje pożyconki.

42 Teke we wót Schustera-Šewca (1996) wudanem „Krakowskem (Barlinskem) rukopisu“ Nowego testamenta ze 17. stoléśa pożyconka *wordowaś* dosć cesto wustupujo. Wudawaŕ k tomu pišo (b. 55): „Im Rahmen des Genus verbi ist die auf deutschen Interferenzeinfluß zurückgehende Bildung mit *wordowaś/hordowaś* (< dt. *werden*) bereits stark verbreitet, aber noch im geringeren Umfange als bei Fabr. 1709.“ Citěrowane městno z Nowego testamenta (Matej 18,14) zni tam tak: „Tak wono tesch psched waschim woschzom na niebiu nieio ta wohlia, abü niechto wottych mahlich s g u b i o n i w o r d o w a l. “

43 Citěrowany na zakłaźe wudaśa biblije z lěta 1868.

44 Hynac ako w nožce 5 wopisane citěrujomy how pó wudaśu Schustera-Šewca (1967).

Literatura

BBW – Brandenburgisch-Berlinisches Wörterbuch. Band IV. Berlin: Akademie-Verlag 1995–2001.

Biblija 1868 – Biblija abo to zełe Sswěte Pißmo Starego a Nowego Testamenta. Halle 1868.

Faßke, H. 1981: Grammatik der obersorbischen Schriftsprache der Gegenwart. Morphologie. Verfaßt von ... unter Mitarbeit von S. Michalk. Bautzen.

Faßke, H. 1994: Der Weg des Sorbischen zur Schriftsprache. W: Fodor, I.; Hagège, C. (eds.): Language reform. History and Future. Vol. VI. Hamburg, b. 257–283.

Faßke, H. 1997: Deutsch-Sorbisch. In: Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung. Hrsg. von H. Goebl, P. H. Nelde, Z. Starý, W. Wölck. 2. Halbband. Berlin-New York, b. 1790–1797.

Hauptmann 1761 – Hauptmann, J. G.: Nieder-Lausitzsche Wendische Grammatica. Fotomechanischer Neudruck mit einem Vorwort von Helmut Faßke. Bautzen 1984.

Pohontsch, A. 2002: Der Einfluss obersorbischer Lexik auf die niedersorbische Schriftsprache. Ein Beitrag zur Entwicklungsgeschichte der niedersorbischen Schriftsprache. Bautzen 2002.

Muka 1891 – Mucke, K. E.: Historische und vergleichende Laut- und Formenlehre der niedersorbischen (niederlausitzisch-wendischen) Sprache. Mit besonderer Berücksichtigung der Grenzdialecte und des Obersorbischen. Leipzig. Unveränderter Nachdruck der Originalausgabe 1891. Leipzig 1965.

Schuster-Šewc, H. 1967: Das niedersorbische Testament des Miklawuš Jakubica 1548. Berlin.

Schuster-Šewc, H. 1983–96: Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Bautzen.

Schuster-Šewc, H. 1996: Das Neue Testament der niedersorbischen Krakauer (Berliner) Handschrift. Ein Sprachdenkmal des 17. Jahrhunderts. Bautzen.

Starosta, M. 1992: Niedersorbisch schnell und intensiv. Bd. 2. Bautzen.

Starosta, M. 2000: Pśinosk Kita Šwjele ku konsolidaciji pisneje dolnoserbšćiny a jeje leksikalnej wutwari. W: Rozhlad 50, b. 52–56.

Starosta, M. 2003: Schrifttum und Schriftsprache. W: Der Niedersorben Wendisch. Bautzen, b. 15–21.